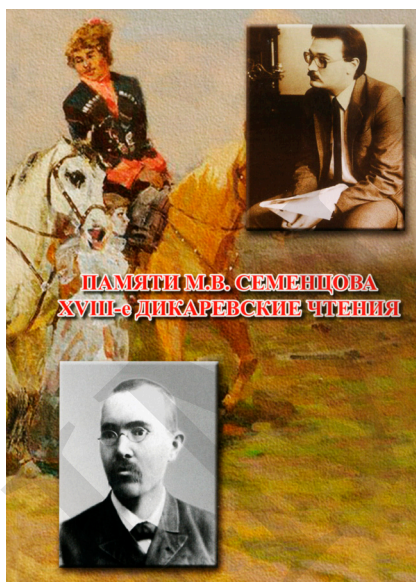

Л. В. Іваннікова

ПАНОРАМНА КАРТИНА ІСТОРІЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОГРАФІЇ КУБАНІ: УКРАЇНОЗНАВЧІ АСПЕКТИ *

Памяти М. В. Семенцова. XVIII-е Дикаревские чтения / науч. ред., сост. О. В. Матвеев; авт. ред. А. В. Семенцов. – Краснодар : Плехановец, 2017. – 384 с., ил.

Про фольклор та фольклористичні дослідження української діаспори в Росії тут, у Києві, знання досить фрагментарні, тим паче в останні роки. Кубань, Курщина, Воронежчина, Поволжя, Сибір, Далекий Схід... Той, хто цікавиться цим, по крихті збирає матеріал. Важливо й те, що нерідко допомагають у цьому місцеві краєзнавці, колеги-фольклористи з Краснодару, Воронежа, Омська, Москви, Барнаула... Нещодавно були видані «Фольклорно-етнографические материалы из архива Русского географического

общества XIX века по Воронежской губернии» (Воронеж, 2012), «Песенный фольклор украинских переселенцев Алтая»

* Поки готувалася до друку ця рецензія, 5 грудня 2017 року відійшов у вічність один з авторів збірки Великий українець, енциклопедист Кубані Віктор Кирилович Чумаченко.

(Барнаул, 2013), опублікована низка статей, присвячених фольклору та обрядовості українців Сибіру в науковому альманасі «Традиционная культура» (№2, 2012, с. 49–84), який видає Центр російського фольклору в Москві.

Не останнє місце в межах згаданих досліджень займають і «Дикарівські читання» – збірники матеріалів науково-практичної конференції за підсумками фольклорно-етнографічних й історичних досліджень Росії та України, що репрезентують нові студії про традиційну культуру та повсякденне життя козацтва, російського та українського селянства, донських та волзьких калмиків. Переглянувши останній, XVIII випуск, знайдемо багато відомостей про українців Кубані й Ставропольського краю, який в науці має неофіційну назву Малиновий клин, та про етнографів і фольклористів, які присвятили своє життя вивченню цього регіону. Тож у своїй рецензії хочемо акцентувати увагу на українознавчому матеріалі збірника, хоча він настільки багатий різноманітною науковою інформацією, що на це видання можна було б писати декілька відгуків.

Отже, перед нами останні, XVIII «Дикарівські читання». Присвячені вони пам'яті їх організатора, кубанського етнографа Михайла Васильовича Семенцова (11.12.1964–17.12.2016), талановитого вченого, який об'єднав навколо імені Митрофана Дикаріва провідних фольклористів, етнографів та істориків Півдня Росії, Північного Кавказу та України. Ця конференція, яку проводив М. Семенцов протягом тривалого часу (з 1995 по 2014 рр.), була єдиним у регіоні щорічним науковим форумом, що став своєрідною візитівкою спочатку Кубанської, а згодом – усієї Північнокавказької етнографії. На цих читаннях пріоритет надавався доповідям, що ґрунтувалися на польових матеріалах, однак останнім часом у їх програму були включені й такі дисципліни, як джерелознавство, історіографія, усна історія, екологія. Крім того, об'єднуючи й досвідчених, і молодих учених, тривалий час Дикарівські читання виконували й функцію

наукової школи. А збірники матеріалів цих конференцій, за висловом О. Скорика, «в кінцевому підсумку стали своєрідним еталоном якісного наукового збірника, на який варто рівнятися під час організації конференцій та інших форумів» (с. 61).

Останні, вісімнадцяті читання відбулися 1 листопада 2014 року в Південному федеральному університеті (м. Ростов-на-Дону). М. Семенцов готував до друку ці матеріали, та видати не встиг. Цю справу довершили колеги-науковці в 2017 році, додавши спогади про самого М. Семенцова та нові фольклорно-етнографічні, історичні, етнолінгвістичні дослідження 2013–2017 років.

Отже, перший розділ, – «Михайло Васильович Семенцов – учений, організатор наукових студій, людина», – включає спогади про етнографа його найближчих колег та однодумців: Олега Матвеева, Віктора Чумаченка, Алли Соколової, Тетяни Рудиченко, Олександра Скорика, Спартакса Александрова, Галини Тхагапсової та ін. (с. 5–75). Зі спогадів дізнаємося, що М. Семенцов – нащадок козаків станиці Новоодонецької Висілковського району Краснодарського краю, закінчив історичний факультет Кубанського державного університету, останні 20 років (1997–2016) завідував відділом традиційних національних культур крайового науково-методичного центру народної творчості. Під його керівництвом проводилися численні експедиції з вивчення кубанських козаків та інших національних меншин (с. 6–7). У його фоноархіві – кількості аудіо- та відеокасет репертуару кубанських знахарів (с. 19), адже темою, якій присвятив М. Семенцов своє життя, була народна медицина та природокористування кубанських козаків. У його науковому доробку – понад сто наукових статей, методичних посібників, збірників матеріалів, присвячених традиційним заняттям різних етнічних груп регіону. Загальна ж бібліографія його праць включає 136 позицій, адже М. Семенцов – упорядник 17 попередніх збірників «Дикарівських чи-

тань» та трьох випусків «Польових матеріалів І Кубанської інтернаціональної фольклорно-етнографічної експедиції» 1990–1991 років (с. 21–41). Він же був ініціатором і консультантом крайових фольклорних фестивалів. Ще однією справою життя цього козака була організація й проведення вищезгаданого наукового форуму, перше зібрання якого відбулося з нагоди 140-річчя з дня народження Митрофана Олексійовича Дикарива (1854–1899) у вересні 1995 року, а згодом здобув він назву «Дикарівських читань». Історію «Дикарівських читань», детальну біографію М. Семенцова, науковий аналіз та повний бібліографічний покажчик його статей подав найближчий сподвижник етнографа, професор Кубанського державного університету, доктор історичних наук Олег Володимирович Матвеев у статті «Кубанский этнограф Н. В. Семенцов» (с. 5–41).

Віктор Кирилович Чумаченко, кандидат філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Південного філіалу російського науково-дослідного інституту культурної та природної спадщини ім. Д. Ліхачова, заслужений працівник культури України, Адигеї та Кубані, у статті «Энергия созидания (краткий экскурс в историю кубанской этнографии)» (с. 47–54) вводить постать М. Семенцова в науково-історичний контекст ХІХ–ХХІ ст. і визначає його місце в загальному процесі розвитку етнографії та фольклористики Кубані як організатора й натхненника крайової етнографічної школи, яка продовжує дикарівську традицію вивчення народної культури (с. 54).

Для нас ця стаття особливо цікава ще й тим, що в ній В. Чумаченко простежує шлях розвитку всієї кубанської етнографії та фольклористики від часу її зародження (а це – період романтизму 20–30-х рр. ХІХ ст.) аж до наших днів, тобто майже за 200 років. У цьому процесі фігурують не лише видатні, а й маловідомі прізвища діячів науки: Кирило Росинський, Іван Сбітнев, Яків Мишковський, Яків Кухаренко, Василь Мова,

Прокіп Короленко, Іван Попко, Митрофан Дикарів, Олександр Півень, Федір Щербина, Яким Бігдай, Григорій Концевич, Олександр Кошиць, Афанасій Бежкович, Леонід Лавров, Іван Чередниченко, а також сучасні дослідники Кубані.

Стаття В. Чумаченка стала немовби епіграфом до наступного розділу, власне, 1 розділу матеріалів самої конференції, що має назву «З історії вивчення традиційної культури». І розпочинає його знову ж таки проф. В. Чумаченко публікацією листів до М. Дикаріва одного з його кореспондентів, майкопчанина, вихідця із слободи Красна Валуйського повіту Воронезької губернії, Петра Сергійовича Плугатирьова (Плугатиря) (с. 83–97). У преамбулі «Майкопчанин П. С. Плугатирев (Плугатирь) и его этнографические письма М. А. Дикареву» (с. 76–82) В. Чумаченко повідомляє, що в середині 1990-х років він сам виявив ці листи в архіві М. Дикаріва у відділі рукописів наукової бібліотеки ім. В. Стефаника у Львові й атрибутував їх як листи П. Плугатирьова. Спираючись на епістолярну спадщину обох адресатів (листи М. Дикаріва В. Чумаченко також виявив та атрибутував у рукописних фондах Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України), Віктор Кирилович простежує історію їхніх наукових взаємин, дає характеристику людських якостей обох кореспондентів. Прикметно, що разом з листами П. Плугатирьова вперше публікуються окремі його фольклорні записи – пісні, легенди, оповідання, анекдоти, діалоги, чутки, які надсилав збирач. Публікація В. Чумаченка – важливе доповнення до наукової біографії М. Дикаріва.

Цілісну картину історії фольклористики та етнографії Кубані кінця XIX – початку XX ст. з проекцією на сьогодення дає наступна стаття проф. Олега Володимировича Матвеева «Из истории этнографического краеведения на Кубани: супруги Васильковы» (с. 98–119). Її можна по праву вважати за взірць історіографічної праці, приклад, як слід писати, і для аспірантів, і для молодих науковців. У ній здійсне-

но спробу дослідження фольклорно-етнографічної спадщини родини учителів, Василя Васильовича та Марії Олександрівни Василькових. Учений охопив надзвичайно широкий науково-історичний контекст, порушив таке значне коло проблем тогочасної фольклористики, характерних не лише для Кубані, а й для України та всієї Росії того періоду, що насправді стаття має монографічний характер. Фольклористична діяльність подружжя Василькових, їх біографія – це абсолютно типове явище того часу. О. Матвеев подає відомості про програми фольклорно-етнографічного обстеження Кубанської області, вироблені управлінням Кавказького учбового округу. Зокрема «Программа собирания сведений о разных местностях Кавказа и племенах, населяющих оныя», спрямована на залучення вчителів та школярів до збирання статистико-етнографічних відомостей, включала не лише запитальник, а й список необхідної методичної літератури. Вона передбачала й записи фольклору – легенд, переказів, казок, пісень, міфології, паремій, повір'їв і т. п., і фіксацію традиційних обрядів. Ця та інша програми були опубліковані в «Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа» (1881). Саме в цьому періодичному виданні й публікували результати своїх пошуків сільські вчителі, в т. ч. й подружжя Василькових, – це описи окремих станиць Ладозької та Бекетівської.

По крупинці, спираючись на скупі архівні джерела, О. Матвеев реконструює біографії цих двох подвижників, а далі детально характеризує їхні етнографічні та фольклористичні зібрання. Це «Очерк быта темиргоевцев» В. Василькова, дві статті М. Василькової, присвячені весільному обряду та пісенному репертуару станиці Ладозької¹.

І от завдяки тому, що О. Матвеев дає широкі цитати з опублікованих у недоступних нам виданнях першоджерельних матеріалів, несподівано з'ясовується, що Марія Олександрівна в станиці Ладозькій записала таки українське весілля! Це за-

свідчує й термінологія обряду («калач», «гильцэ», «каравайные песни» тощо). Доцільним буде навести тут цитований О. Матвеевим уривок запису весілля, тим паче, що він показує надзвичайно архаїчний елемент обряду – випікання гильця: «Одновременно с тем, как у невесты готовят коровай, в доме жениха тоже делают тесто, из которого пекут колач. Колач делают из четырех нарезанных полосок теста, в виде косы, а потом обводят вокруг еще двумя валиками из теста; длина колача должна быть такова, какова ширина стола. Кроме колача еще устраивают “гильцэ”. Делают его таким образом: берут небольшое деревце, не выше $\frac{3}{4}$ аршина, но чтобы оно было ветвистое, и из теста, которое готовится для колача, режут тонко раскатанные узкие полоски, нарезанные с одной стороны в виде бахромы; этими полосками увивают все ветви деревца и его ствол, затем осторожно, боком, вдвигают в печь. Это “гильцэ”, когда оно уже готово, втыкают в середину колача и увешивают конфетами» (с. 104).

Щодо праці «Очерк быта темиргоевцев», то завдяки ретельному аналізу історіографічного контексту (а це відомості про кореспондентів, історія публікації та вивчення, методика запису та едиції В. та М. Васильковими фольклорних зразків) О. Матвеев доводить, що в науці немає і не може бути «дрібних» фактів, а навпаки, чим далі, тим ціннішими стають зафіксовані збирачами першоджерела! І справді – в аулах цієї адигейської народності виявлено типологічно споріднені з українськими обряди та звичаї, наприклад, звичай клятвенного побратимства, прогнання чуми та холери шляхом обходу села, викликання дощу через обхід села з нарядженою в жіночу одягу лопатою, що супроводжувався обрядовим співом та обливанням водою. Споріднені з українськими й мотиви та сюжети адигейських казок ².

Станицю Бекешівську заснували 1825 року хоперські козаки, але згодом, у 1833, 1836–1837, 1848–1849 роках туди були

переселені кількасот душ українських козаків та селян з Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній (с. 114), що забезпечило до початку XX ст. хоперцям «малороссийскую физиономию» та побутування «значительного массива украинской лексики». У статті В. Василькова «Народные обычаи козаков станицы Бекашевской» (1906) описано й хоперське весілля, вміщені й «малорусские свадебные песни» (с. 115)³.

Отже, стаття О. Матвеева на сьогодні стала вагомим внеском в історіографічні українознавчі дослідження. Тим паче, що, як зазначає автор, наразі експедиційні матеріали засвідчують повну нівеляцію українського елемента в традиціях цих локальних осередків.

Кубанська етнографія 20-х років XX ст. представлена статтею провідного наукового співробітника ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України Галини Борисівни Бондаренко «Леонид Лавров: неизвестные публикации по украинской этнографии» (с. 120–137) та публікацією студії Л. Лаврова «Тубільні впливи на українців Північного Кавказу» (с. 127–148), рукопис якої зберігається в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ. Зі статті Г. Бондаренко дізнаємося, що Л. Лавров (1909–1982) також уродженець станиці Медведівської, згодом проживав у ст. Пашківській, тобто типовий кубанський козак. Згадана стаття була написана ним 1931 року й надіслана до «Етнографічного вісника». На основі листування Л. Лаврова з редакцією журналу, Г. Бондаренко простежує історію цієї праці, розглядає її ключові аспекти.

Стаття Л. Лаврова «Тубільні впливи на українців Північного Кавказу» – це історія взаємин українців з адигейськими народами: автор досліджує причини та механізми взаємної асиміляції (цьому сприяли міжнаціональні шлюби, форми господарства, житла, військові стосунки, запозичення військових традицій, одягу, зброї черкесів тощо). Л. Лавров подає не просто описи одягу, зброї, взуття, але й багатющий словник

народних номінацій – назви елементів чоловічого та жіночого вбрання, танців, географічних об'єктів (Кубанщина, Закубанщина), адаптованих у мові українців Кубані чужих слів (наприклад, річку Хуорзе вони називали Кобзою) (с. 140–143).

У фольклорі, зафіксованому Л. Лавровим, також яскраво проглядаються риси усної традиції Запорожжя. Без сумніву, саме колишніми запорожцями були занесені сюди й побутували аж до ХХ ст. легенди про велетнів (сюжет про велетня, що на очах у всього війська поклав собі на долоню кам'яну плиту з жінкою, записав Л. Лавров, а раніше такий текст фіксував Яків Новицький на Катеринославщині ⁴). Таким чином Л. Лавров підсумовує, що українці зазнали впливу тубільців лише у сфері військового побуту, але ці впливи мало торкнулися сільського господарства, мови, народної творчості, релігії, тобто внутрішнього, духовного боку. Однак насамкінець зазначає, що тепер кавказькі впливи перехрестилися з «могутнім невеліруючим російським впливом» (с. 148).

Наступний розділ, що має назву «Фольклорно-етнографічні дослідження» містить статті, які переважно стосуються традиції та фольклору різних типів козаків – донських, терських, уральських, гребенських. Це статті Сергія Черніцина «Тенденции развития семейных традиций в Войске Донском в XVII–XVIII вв.» (с. 149–157), Андрія Ярового «Шашка в состязательной культуре Донских казаков» (с. 168–177), Катерини Белецкой «Гребенские казаки: особенности этнической культуры и взаимоотношений из соседями» (с. 178–190), Мадіни Гімбатової «Народная медицина нижнетерских козаков (XIX – начало XX в.): лечение репродуктивной системы» (с. 191–198), Ірини Тхамокової «Традиционная пища терского козачества» (с. 198–207), Ірини Лосєєвої «Особенности топонимии хуторов Степного сельского поселения Верхнеуральского уезда Челябинской области» (с. 208–212), Катерини Белецкої та Наталії Великої «Пословицы о нравственных цен-

ностях народов Северо-Восточного Кавказа» (с. 213–221). І в цьому ж ключі написана розвідка Анзора Остахова «Черкеска как индикатор базовых тактических принципов адыгского воинства (XVIII–XIX вв.)» (с. 221–232). Окремі статті цього розділу присвячені дослідженню сучасного стану фольклорної культури українців та дончаків. Вони ґрунтуються виключно на експедиційних даних. Це статті Тетяни Рудиченко «Традиционное бытовое пение в Донском регионе (по данным полевых исследований 2000–2010-х гг.)» (с. 158–168), та Олександра Васяновича «Традиционные метеорологические знания украинцев и их трансформация в начале XXI века» (с. 232–248).

Тож зупинимось на окремих із них, які цікаві з українознавчого боку.

З величезним зацікавленням прочитали ми статтю доцента Південного федерального університету, кандидата історичних наук Сергія В'ячеславовича Черніцина «Тенденции развития семейных традиций в Войске Донском в XVII–XVIII вв.». Адже нещодавно й ми опублікували подібну за тематикою статтю під назвою «Баба» на Січі: шлюб та безшлюбність запорожців у фольклорі Степової України» (Слово і час, 2017, № 3, с. 99–107). Ці дві статті є немовби дзеркальним відображенням одна одної, настільки різючі паралелі субкультурних традицій обох спільнот. Тим паче, що автор час від часу апелює до фольклору Запорозької та Задунайської Січі. Однаковими були: вимушена безшлюбність у військовому таборі; ставлення до сім'ї, як до чогось другорядного; небажання одружуватися навіть після указу царя Івана Грозного; укладання шлюбів поза військом (до і після перебування в ньому); тривале побутування, аж до початку XIX ст., шлюбів без вінчання; вінчання двоє- і троєженців (с. 154–556). Однак, на відміну від запорожців, безшлюбність не стала символом донського козацтва: уже в XVII ст. формувалися сім'ї безпосередньо у війську на основі міжетнічних шлюбів з полонянками: татарка-

ми, туркенями, черкесками, польками. Шлюби з полонянками вважалися престижними, одружувались і з визволеними з полону росіянками. Стосовно останнього, у фольклорі дончаків, як і в українському, поширений мотив інцесту: витязь, що звільнив дівчину, вимагає від неї вступити з ним у шлюб, унаслідок чого виявляється, що вона – його сестра (с. 152).

І ще один важливий фрагмент статті С. Черніцина проливає світло, зокрема, на відомий в Україні баладний сюжет про Галю, зведену донськими козаками. Йдеться про звичай умикання наречених, який, згідно з архівними даними, опрацьованими автором, існував на Доні в XVII ст. Так, козаки, повертаючись із Москви на Дон, зманювали в містах чоловіків та жінок, отамани і козаки підмовляли до втечі жінок та дітей воронежців. Не маючи у військовому таборі церкви, донські козаки їздили вінчатися до Бахмута і Острогозька. Практикували й вивезення рідні та сім'ї до війська (с. 152). На відміну від Запорозжя, на Доні й на Уралі, згідно з фольклорними переказами, існувала практика мати у військовій спільноті одну жінку, яку згодом вшановували як родоначальницю осідлих козаків, були тут поширені такі явища, як багатоженство, невінчані шлюби (с. 154). В українських переказах, зафіксованих Я. Новицьким, це явище осуджувалося (Катеринославщину, що розташована на пограниччі військової та городової культур, зневажливо називали «Невінчаною губернією» за те, що там жили «на віру» сім'ї, які формувалися з утікачів).

Глибоким екскурсом у міфологічні уявлення донських козаків можна назвати статтю А. Ярового «Шашка в состязательной культуре донских козаков». Цікаво було ознайомитись і з традиціями та історією виникнення гребенських, терських козаків за працями К. Белецької, М. Гімбатової, І. Тхамокової. Розвідки Т. Рудиченко та І. Лосевої актуальні й важливі з погляду методології польових та теоретичних досліджень фольклору.

Останній розділ збірника «История козачества и народов России» розглядає проблеми формування системи розселення донських козаків, їх демографії та землеволодіння, ролі церкви в повсякденному житті козацтва, взаємин із сусідами, донськими калмиками, проблему радянської давніх народних традицій тощо. Переважна частина статей – це студії у сфері археографії та джерелознавства.

Тож рецензоване нами видання – вагомий внесок в історію не лише російської, а й української фольклористики, особливо його історіографічний складник, а також у вивчення символіки й семантики фольклору та інших споріднених явищ традиційної культури різних народностей Північного Кавказу. Важливий він і в плані методики вивчення сучасного стану побутування фольклору на Кубані.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

СМОМПК – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа

ПРИМІТКИ

¹ Див.: Васильков В. В. Очерк быта темиргоевцев // СМОМПК. – Тифлис, 1901. – Вып. 29. – Отд. I; Василькова М. А. Свадьба в станице Ладожской Кубанской области (сватание, свод, пропойки, сговор, венчание, дары и коровай) // СМОМПК. – Тифлис, 1901. – Вып. 29. – Отд. III; Василькова М. А. Песни, записанные в станице Ладожской Кубанской области // СМОМПК. – Тифлис, 1901. – Вып. 29. – Отд. III.

² Темиргоевские сказки. Записал В. В. Васильков // СМОМПК. – Тифлис, 1905. – Вып. 35. – Отд. II.

³ Васильков В. В. Народные обычаи казаков станицы Бекешевской (Баталпашинского отдела Кубанской области) // СМОМПК. – Тифлис, 1906. – Вып. 36. – Отд. II.

⁴ Новицький Я. П. Твори : у 5 т. / Яків Новицький ; упоряд., передм. та комент. Л. Іваннікової. – Запоріжжя : АА Тандем, 2007. – Т. 2. – С. 136–137.